

LA MEMÒRIA DEL MARBRE

Enric Moret

Josep Franco

Diputació
de València

Memòria
Democràtica

Institució
alfons
el magnànim

RECLAM
EDITORIAL

València, 2025

COL·LECCIÓ
MEMÒRIA DEMOCRÀTICA

Col·lecció dirigida per Francisco Sanchis i Antonio Calzado

Edició composta amb lletra Minion Pro, impresa a l'interior sobre paper Fedrigoni Arena natural Smooth 100gr i la coberta amb Fedrigoni Arena extrablanc Rough 300gr.

© 2025, Josep Franco Martínez

© 2025, D'esta edició:

Reclam Editorial
www.reclameditorial.com
info@reclameditorial.com

Institució Alfons el Magnànim
Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació
Diputació de València
Corona, 36 — 46003 València
Tel.: +34 963 883 169
magnanim@dival.es
www.alfonselmagnanim.net

ISBN: 978-84-19787-71-2 (Reclam Editorial)
ISBN: 978-84-1156-100-6 (Institució Alfons el Magnànim)
DL: V-3415-2025

Disseny de la col·lecció: Rosa Bou, Kumi Furió
Maquetació: Reclam Editorial
Coberta: Sofia Armengol

Este llibre ha sigut guardonat amb el I Premi María La Jabalina de Memòria Democràtica de la Diputació de València, atorgat per una comissió de valoració presidida per la Vicepresidenta 1^a i Diputada de Memòria Democràtica Natàlia Enguix, i de la qual també formen part Elvira Cambrils, Francisco Fuster, Laura Granell i Aurelià Lairón.

ÍNDEX

07	XIQUET AMB COLOMS
17	TRICORNIS
33	EN L'ESPANYA LLEIAL
47	UN MILICIÀ ESPANYOL
57	ÈXODE
69	BES
81	CUBA
95	DELIA ECHEVARRÍA
107	LA REVOLUCIÓ
113	ESCUELA NACIONAL DE ARTE
123	FIDEL
135	L'ENYORANÇA VENÇUDA
141	GLÒRIA

XIQUET AMB COLOMS

Quan les veïnes del carrer Trinquet sentiren els plors de la criatura que acabava de nèixer a la casa del trinqueter Enrique Moret, les més resignades, que també eren les més beatetes, les que creien que tot es podia resoldre resant, les que se sotmetien a l'autoritat dels pares, dels germans o dels marits sense cap resistència, les que tot ho trobaven bé, feren el senyal de la creu i continuaren amb les seues obligacions de cada dia perquè una dona com cal no s'ha de posar en camisa d'onze vares ni en carrer que no trau cap.

En canvi, les altres veïnes, sobretot les dones joves que encara estaven en edat de portar fills al món i sabien que, en un cas així, totes les mans disposades a ajudar són benvingudes, anaren de seguida a ca la senyora Isabel Astruells, per si podien ajudar d'alguna manera i perquè la curiositat se les menjava: volien saber si aquella criatura, per fi, viuria per a contar-ho, després d'uns quants parts que havien acabat malament.

–Com deu estar la senyora Isabel? –preguntava Tonica la Pantalona torcant-se les mans amb el davantal.

–Bé, dona, bé –assegurava, amb confiança, la senyora Pepica, una dona velleta que havia portat cinc fills al món, en uns temps molt més difícils, amb fam, malalties i guerres, i tots li havien viscut.

–Vosté creu que hauríem d'avisar el marit? –s'interessava Tónica, sempre amb l'ai al cor perquè era una xica patidora.

Seria complicat trobar el senyor Enrique, el marit de la dona que estava parint en aquell moment, perquè la majoria dels homes havien eixit de casa de bon matí, posat que aquell dimecres, 21 de setembre de 1910, encara hi havia molt d'arròs per segar al terme de Sueca. Aquell any, com l'anterior, havia plogut ben poc i la sequera havia retardat la sega de l'arròs, un desastre per a moltes famílies, com ara la del trinquerter Enrique Moret i la seua senyora, Isabel Astruells, que confiaven en aquells jornals per a pagar els deutes de tot l'any, com la majoria de jornalers suecans.

Per aquell temps, només els xiquets, els homes malalts, els vells o els impeditos deixaven perdre aquella oportunitat d'omplir la butxaca treballant de sol a sol en la sega, com havien fet cinc mesos abans, en la plantada. Una sega de l'arròs, corbella en mà, que solia durar un parell de setmanes i que, fins i tot, atreia a Sueca homes vinguts de la Marina, els oncles o blavets, que parlaven un valencià diferent però molt musical, molt dolç, i de més lluny encara, com ara de Castella, de Múrcia o d'Aragó, segadors experts de blat, sobretot, però també d'ordi o de civada, que eren coneguts amb el sobrenom de “xurrets” perquè no parlaven valencià i no sabien dir que juraven portar-se bé mentre estigueren ocupats al poble...

El senyor Daniel Cotaina, posem per cas, abans d'enviudar, s'havia guanyat la vida fent algun jornal ací o allà, com la majoria de suecans que no havien tingut la sort d'heretar encara que fora cinc o sis fanecades de bona terra. Quan no anava a jornal, trampejava amb els coloms que criava però, sobretot, ell i la seua dona passaven casa venent gel, orxata i gelats a l'estiu i castanyes i moniatos torrats a l'hivern... Daniel Cotaina era un d'aquells homes vells que, des que eren xiquets, havien plantat arròs com el primer cada any, i en arribar la sega, havien anat a segar; però ja no estava en condicions d'entrar als casells corbella en mà i posar-se a segar al mateix ritme que els joves o que els forasters, que s'afanyaven perquè s'haurien sentit avergonyits si es quedaven arrere.

El senyor Daniel Cotaina vivia sol al carrer Artal, des d'on també es van sentir els plors del xiquet acabat de nàixer, que ressonaren contra les parets del trinquet, buit a aquelles hores del matí...

Des que havia deixat de treballar i vivia dels pocs estalvis que ell i la dona havien reunit al llarg de tota una vida de sacrificis i privacions, el so Cotaina visitava sovint el trinquet, perquè li agradava apostar algun duret als blaus o als rojos, quan arreplegava algunes monedes; però també criava encara coloms perquè havia heretat l'afició, i el colomer, de son pare i en saber que la dona del trinqueter havia parit un xiquet sa, en va portar un parell a la partera Isabel Astruells, nets i pelats, perquè alguna bona veïna li preparara una sopeta, que diuen que era un cordial per a qualsevol dona recent parida, perquè el colom és una carn molt fina.

Isabel Astruells, la dona del trinqueter, que també era obrer de vila si li eixia faena i, quan calia, ajudava el sogre en l'escorxador i en la carnisseria, ja havia vist morir, ni més ni menys, tres filles i un fill, abans de poder veure'ls caminar: dues Carme, una Isabel, com la mare, i un xiquet a qui haurien posat Enrique, com el pare, si el Nostre Senyor no se l'haguera emportat tan prompte.

Les criatures morien per algun motiu que els metges no sabien explicar, perquè el cas és que Isabel Astruells sempre havia estat una dona sana, ben plantada, bledana, amb uns colors de cara que feien molt de goig i amb salut per a donar i vendre... Dels pits generosos li brollava la llet necessària per a donar de mamar a les criatures i a casa, encara que tant ella com el marit treballaven de sol a sol, no faltava mai un plat de calent a taula, un pa blanc al rebost i un bon foc a la llar, quan feia fred...

Aquell part, que era el que feia cinc, per fortuna va ser diferent dels quatre anteriors: el xiquet que Isabel va portar al món era gran, feia cara d'espavilat i tenia moltes ganes de viure. És veritat que, en obrir els ulls, quan la comare li va pegar les palmades clàssiques al cullet, va plorar com si li arrancaren la pell a tires, com si volguera donar-se a conèixer als veïns i les veïnes o com si sabera la vida que li esperava, però el nadó encara no podia saber què era el sofriment i només plorava de fam, per instint.

Quan la comare l'acabà d'arreglar i el va deixar entre els braços de sa mare, amb el melic ben lligat i els bolquers nets, el xiquet es va aferrar al mugró amb avidesa, no com les germanetes i el germanet, que no tenien ganes de viure i per això van pujar al cel dels *albaets* als pocs dies de nàixer...

–Es nota que ha vingut al món amb fam i amb ganes de viure –va comentar la senyora Pepica, en veure com mamava la criatura.

–Té el llavi prim –va sentenciar el so Cotaina la primera vegada que el va veure–: tindrà el geni fort!

El xiquet amb el llavi prim, amb geni i amb ganes de viure sí que va arribar a temps de ser batejat, aquell mateix diumenge, a l'església de Sant Pere, no fora cas que, a pesar dels bons auguris, no arribaren a temps com havia passat amb els anteriors germanets, i li posaren Enrique com a son pare i com li volien posar al primer xiquet del matrimoni...

Per cert, que aquell naixement va ser un bon senyal, perquè darrere d'Enrique, com si el cos de la senyora Isabel Astruells s'haguera arreglat durant aquell embaràs, encara vingueren al món amb les mateixes ganes de viure que el fill major el seu germà Daniel i unes bessonetes precioses: Isabel i Angelina.

Molts anys després, quan concedia entrevistes o escrivia algun article, l'escultor Enric Moret Astruells recordava amb enyorança com de feliç havia estat a Sueca, trotant pel carrer Sequial i per la plaça de l'Ajuntament, als peus del monument de Bernat i Baldoví, caminant de pressa pel carrer Cullera per anar a escola o nadant en les séquies del terme quan feia calor, perquè la força i la mala fama del riu Xúquer li feien por...

Per desgràcia, la parca no deixà de visitar aquella família amb assiduïtat perquè, quan la senyora Isabel estava embarassada de les bessones, Enrique Moret el trinqueter, que tota la vida havia estat un home fort com un garrot a qui no feia por la faena, sempre de bon humor i amb salut per donar i vendre, va caure fulminat de dalt d'una escala des d'on estava reparant el marcador del trinquet, víctima d'una angina de pit, amb tan mala fortuna que es va ferir el cap contra l'escaire d'un dels seients d'obra.

Encara que hauria pogut salvar-se del colp al cap i que el seu cor hauria pogut aguantar uns quants anys més, la combinació dels dos accidents va resultar fatal i Enrique Moret, el trinqueter de Sueca, va morir una nit de febrer de l'any 1923, quan només tenia 36 anys i estava, per tant, en la flor de la vida.

Un dels primers records amargs d'Enric Moret, que no seria l'últim ni els més amarg, va ser que, com resultava que son pare no era un home religiós ni de missa, els amics i els parents, després d'haver renunciat a dir-li adeu amb una cerimònia religiosa, perquè el senyor rector els ho hauria posat difícil, tingueren moltes dificultats per a enterrar-lo al cementeri cristià de Sueca i el van haver de soterrar al cementeri laic, que era conegut popularment amb el nom de cementeri del Gerró.

Enriquito Moret Astruells, el fill major de la família, que ja tenia 12 anys, hauria volgut continuar estudiant, perquè era molt viu però molt responsable, aplicat i treballador. Per això, els mestres li deien que tenia molt de futur i el seu veí, el senyor Daniel Cotaina, sempre li deia que arribaria molt lluny, sense sospitar fins a quin punt tenia raó. Però la fortuna no li ho volia permetre perquè, per damunt de tot, calia passar casa i pujar la família de la manera més digna possible.

El so Cotaina, que l'estimava com el fill que no havia tingut, o com a un net, li havia explicat que els coloms eren els únics animallets del món que no tenien fel amarga i per això eren el símbol de la pau; li havia ensenyat els principals secrets de la columbofília i li havia regalat uns quants coloms, tant perquè se'ls menjaren ell, els pares i els germans, si en aquells moments tenia massa femelles o si aquells coloms joves no li havien eixit bons, com perquè intentara convertir-los en campions, si li pareixia que, per l'aspecte o per l'herència, es podien convertir en bons coloms.

Abans de veure morir son pare, Enrique Moret Astruells havia passat moltes vesprades al trinquet, on havia après a controlar les apostes dels aficionats a la pilota, com un bon trinqueter, encara que li faltava experiència i una miqueta de picardia per a arreglar les partides de manera que resultaren equilibrades i, per tant, atractives per

als apostadors veterans, perquè en l'ambient dels aficionats a la pilota era ben sabuda la dita que les partides es guanyen quan s'arreglen.

Com que el xiquet era curiós, també havia sentit parlar, a alguns parroquians del trinquet, del jutge una miqueta estrafolari que uns revolucionaris de Cullera havien matat a colps quan ell a penes tenia un any i del judici que va posar el poble cul per amunt, perquè vingueren soldats de Madrid i de València, amb els fusells i els cavalls, que desfilaven ara i adés pels carrers de Sueca, per evitar avalots, encara que se suposava que només havien arribat a la ciutat per vigilar els sospitosos; i mentrestant, havia assistit amb molt de profit a l'escola de don José Cortés, al carrer Cullera, com recordava molt bé, per a aprendre de lletra i a fer comptes; també havia après a estimar els coloms, que no tenien fel amarga, i la llibertat, gràcies al senyor Daniel Cotaina i a son pare, el trinqueter, i havia sofert en la pròpia pell les sequeres que assolaren la Ribera durant tres o quatre anys consecutius.

En morir el pare, que era el pal de paller d'aquella família i que es desllomava per dur algun duro a casa, del trinquet quan hi havia partides, de l'obra, quan hi havia faena i de l'escorxador i la carnisseria quan el sogre el necessitava, la senyora Isabel Astruells, desconsolada, desconcertada i embarassada de les bessones, va començar a donar mostres d'una fatiga terrible: anava de cadira en cadira tot el sant dia perquè se sentia molt cansada, fins i tot quan no feia res; es deixava caure damunt de qualsevol moble ara i adés, perquè no podia amb l'ànima; tot li feia feredat, una por immensa, des d'un gos que lladrava en passar pel carrer a una aranya amagada en un racó de la cuina, des de pujar una escala que havia pujat sense problemes tota la vida a la remor dels aficionats al trinquet, quan algun jugador feia una bona jugada o fallava una pilota fàcil; tot li feia oïis i a penes menjava, no dormia més de tres hores seguides, ni de nit ni de dia, i se li oblidaven coses importants que recordava perfectament la vespra o unes hores abans...

Quan per fi la van convèncer que havia d'anar al metge, encara que estava preocupada pels diners que li costaria la visita, va resultar que tot allò no eren manies, com imaginaven algunes amigues, perquè era

normal que passara una mala temporada després del disgust i que li fera por haver de començar una vida nova sense el suport del marit...

Però el cas és que estava molt malalta de veritat, perquè tots aquells símptomes només volien dir que patia de neurastènia, una malaltia que, per aquell temps, la medicina atribuïa a qualsevol dona que no es comportara com els homes consideraven que s'havia de comportar una dona sana, sobretot quan, per l'edat o per qualsevol altre motiu, deixava de tindre la menstruació...

I com, a més d'haver estat víctima de la desgràcia durant tants anys i d'haver perdut el marit i l'únic home que havia conegut en tota la vida, quan semblava que la fortuna havia començat a somriure-li, Isabel s'havia quedat embarassada de les bessones, l'únic remei que li podia recomanar el metge era fer repòs i així ho va fer, durant sis mesos, gràcies a unes cosines molt servicials que anaven a ajudar-la dilluns, dimecres i divendres, i a un parell de veïnes que es feren càrrec de la casa i dels xiquets els altres dies de la setmana, fins que es va recuperar i va portar al món les bessones.

Encara que el so Cotaina els ajudava a arreglar les partides i a passar comptes, ni la senyora Isabel Astruells ni, per descomptat, el seu fill Enriquito, que no deixava de ser un xiquet, encara que la vida l'havia obligat a espavilar-se, podien fer-se càrrec del trinquet i, per tant, després d'un temps prudencial, quan els propietaris del trinquet trobaren un altre home preparat per a ocupar el lloc del trinqueter, l'home voldria viure en la casa adjacent amb la seua família, com era de raó i s'havia fet tota la vida. I, en aquell moment, els membres de la nissaga Moret Astruells haurien d'abandonar la casa on havien viscut sempre.

—Jo t'ajudaré mentre puga, Enriquito —li va dir el so Coatina un dia, en el trinquet, quan la senyora Isabel ja havia parit les bessonetes, encara que el cor li plorava sang quan pensava que s'hauria de separar d'aquell xiquet a qui volia com a un fill i a qui no podia ajudar de cap altra forma, perquè ell tampoc podia estirar més el braç de la mànega—, però jo, a més de ser més pobre que una rata, ja soc vell i tu necessites continuar estudiant, si vols ser un home de profit el dia de demà. Per

això crec que fareu bé si aneu a viure a València, amb ta tia, perquè en una ciutat gran sempre hi ha més oportunitats...

En aquelles circumstàncies, Isabel Astruells només havia pogut demanar auxili i qualsevol ajuda que li pogueren oferir, als amics més íntims o als familiars. Els amos del trinquet s'havien portat molt bé i li havien donat tot el temps que necessitava per a buscar-se la vida, però per fi arribà l'hora de la veritat i el trinqueter nou va reclamar la casa que li corresponia.

Així, després de parlar amb uns i altres per veure com ho arreglaven, una de les germanes d'Isabel Astruells es va fer càrrec d'una de les bessonetes, Angelina, que es va quedar a Sueca quan sa mare, els germans i l'altra germaneta bessona se n'anaren a València, com els havia aconsellat el so Cotaina i totes les persones que els estimaven però no podien ajudar-los de cap manera perquè tots anaven més curts que llargs.

Deixar un fill o una filla amb un parent era una pràctica freqüent, per aquell temps, entre les famílies modestes o decididament pobres que tenien més fills dels que podien alimentar, mentre algunes altres famílies, també modestes o fins i tot ben situades econòmicament, no havien pogut dur al món cap descendent viu... I això va fer també Isabel Astruells, encara que el cor li plorava "llàgrimes de sang", com Enric Moret recordava en alguna de les cartes que li va escriure des de l'Havana...

Una germana del difunt Enrique Moret López, la tia Amparito, que vivia a València, concretament en el número 42 del carrer de Juan Llorens, quan el trinqueter de Sueca va morir d'una angina de pit, perquè en caure de l'escala on estava treballant, es va fer un trau que l'acabà de matar, es va oferir, amb el vistiplau del seu marit, el senyor Tonet, a acollir la cunyada viuda i els fills a sa casa, a pesar que també es tractava d'una família modesta, que passava casa amb més pena que glòria.

Però quan es posaren en contacte, estudiaren la situació de la família i sospesaren els pros i les contres, tots es van posar d'acord que, per difícil que resultara la convivència, a València els resultaria més

fàcil guanyar-se la vida, trobar algun treball per als xiquets, que per aquell temps començaven a treballar molt joves, d'aprenents en algun taller o de criats en alguna casa bona, aconseguir alguna ajuda oficial o poder acudir a alguna escola pública i gratuïta, com va passar.

Amb aquella esperança, Isabel Astruells, els seus dos fills i la besoneta, que ja havia començat a caminar, es mudaren a l'esmentat número 42 del carrer de Juan Llorens de València, perquè la tia Amparito i el seu marit, l'oncle Tonet, els van obrir de bat a bat les portes de la seua llar.